

НАГАЙКО Катерина,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
«Музей Заповіту Т. Г. Шевченка»
Національного історико-етнографічного
заповідника «Переяслав»
(м. Переяслав, Україна)
caterina.nahaiko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4560-6060>

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ В ПРОЦЕСІ СТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті розглянуто наукову, просвітницьку, видавничу та культурну діяльність Київської Громади, її вплив на формування національної ідеї в середовищі українофільського руху в добу національного відродження другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Здійснено огляд інтелектуальних практик окремих діячів, що зробили значний внесок у розвиток української культури. Акцентовано на результатах їхньої діяльності у сфері становлення національної ідентичності народу та поширення ідеології окремішності українців. Наведено відомості про наукову та просвітницьку роботу відомих представників українофільського руху – членів Київської Громади. Серед них: В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, П. П. Чубинський, П. Г. Житецький, М. П. Старицький, О. О. Русов, М. В. Лисенко, Б. Д. Грінченко та ін.

Наукова новизна статті полягає у відображенні основних форм діяльності громадівців через призму становлення та поширення української національної ідеології. Зауважено на створенні ними навчальних закладів, продукуванні української літератури, проведенні мистецьких заходів тощо. У процесі утвердження громадівцями національних постулатів українства важливим сегментом виступила їхня науково-видавнича робота, яка стала результатом продуманої науково-дослідницької діяльності плеяди визначних вчених-інтелектуалів: Д. І. Багалія, В. Л. Беренштама, В. В. Білозерського, В. С. Гнилосирова, М. І. Зібера, О. Ф. Кістяківського, О. Я. Кониського, К. П. Михальчука, В. П. Науменка, Т. Р. Рильського, А. П. Свидницького, Я. М. Шульгіна та ін. Виключне значення для популяризації національного буття відіграло театральне та музичне мистецтво. Вказується, що важливими суспільно-політичними чинниками, що вплинули на виникнення і функціонування Київської Громади, були українофільські організації початку ХІХ ст. Відзначено роль окремих суспільних діячів: М. І. Костомаров, П. О. Куліш, Т. Г. Шевченко та ін.

Розкриття теми здійснено на основі використання загальноісторичних та спеціальних (просопографічний та біографічний) методів дослідження.

Ключові слова: Київська Громада, національна ідея, ідентичність, просвітництво, українофільство, культура.

ACTIVITY OF KYIV HROMADA REPRESENTATIVES IN THE PROCESS OF ESTABLISHING OF THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA (second half of the 19th – beginning of the 20th century)

The article refers to the scientific, enlightening, publishing, and cultural activities of Kyiv Hromada (community) and its impact on the formation of the national idea inside the Ukrainophile movement in the time of national revival in the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century. The paper examines the intellectual practices of some activists who greatly contributed to the development of Ukrainian culture. It also specified the results of their activities in the process of forming of national identity of the people and spreading the ideology of Ukrainian separateness. The article offers data about the scientific and educational work of the famous representatives of the Ukrainophile movement - members of Kyiv Hromada. Among them: V. Antonovych, M. Dragomanov, P. Chubynskyi, P. Zhitetskyi, M. Starytskyi, O. Rusov, M. Lysenko, B. Grinchenko etc.

The scientific novelty of the article lies in the reflection of the main forms of activity of citizens through the prism of the formation and spread of Ukrainian national ideology. Attention is paid to the establishment of educational institutions, production of Ukrainian literature, and conducting art events by the members. In the course of the establishment of national postulates of Ukrainian ideas by the Hromada members, their scientific and publishing work became an important element and resulted in scientific and research activities of the constellation of prominent scientists and intellectuals: D. Bagaliya, V. Berenshtama, V. Bilozerskyi, V. Hnylosirova, M. Ziber, O. Kistyakivskyi, O. Konyskyi, K. Mikhalchuk, V. Naumenka, T. Rylskyi, A. Svidnytskyi, Y. Shulgin and others. Theatrical and musical art had an exclusive value in the popularization of the national being. It is indicated that Ukrainophile societies of the early 19th century were a significant social and political force that impacted the appearance and performance of Kyiv Hromada. The paper unfolds the role of particular public figures such as M. Kostomarov, P. Kulish, T. Shevchenko, and others.

The theme of this paper was revealed using general historical and specific (prosopographical and biographical) methods of research.

Keywords: Kyiv Hromada, national idea, identity, enlightenment, Ukrainophilism, culture.

Постановка проблеми. «Епоха українофільства» – так визначив період другої половини XIX ст. у своїх спогадах син представника Київської Громади О. М. Лазаревського – Г. О. Лазаревський [35, с. 10]. Саме тоді когорта визначних постатей українофільського руху здійснила якісний прорив в

усвідомленні українцями своєї національної ідентичності. Значний вплив на можливість реалізувати прагнення до національного самовизначення у згаданий період справили інтелектуали, що стояли біля витоків українського ренесансу. Саме їхні діяння дозволили прокласти той місток, яким перейшли засадничі ціннісні орієнтири, що визначили шлях розвитку української національної ідеї упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Діяльність українофільських гуртків, зокрема, Київської Громади, неодноразово викликало реакційні дії влади, спрямовані на припинення потуг проукраїнської інтелігенції в просуванні національної думки в широкі суспільні верстви. Це спровокувало появу більш рішучих ідей та методів впровадження ідеологічних постулатів представниками національно свідомих інтелектуальних кіл. У вступній редакторській статті першої книги часопису «За сто літ» відомий український історик М. С. Грушевський назвав цей час «добою останнього українського відродження» [1, с. 3].

Витоки національного відродження для України слід пов'язувати, насамперед, з важливими подіями початку ХІХ ст. та процесами, що їх супроводжували. Так, у 1818 р. утворилося «Товариство першої згоди» («Товариство друзів природи»), 1819 р. – Малоросійське Таємне Товариство або Товариство визволення України, згодом, 1823 р., виникло Товариство об'єднаних слов'ян, а в 1833 р. – Руська трійця [27, с. 67]. Ідейною платформою, яка задекларувала усвідомлення власної національної окремішності, можна вважати програмні документи Кирило-Мефодіївського братства, зокрема відозву «Браття українці!» та Статут («Закон Божий (Книга буття українського народу)»), напрацьовані М. І. Костомаровим, В. М. Білозерським та М. І. Гулаком. Другий пункт цього статуту містить засадничу позицію про те, що «каждое словянское плем'я должно иметь свою самостоятельность» [19, с. 34]. Цей незначний за обсягом, але унікальний за ідейним змістом документ наприкінці позначений приписом, що, по суті, закликав усі верстви, які ототожнювали себе з українством, до дієвої підтримки

відповідних постулатів та залучення у процес національно свідомої боротьби за право самовизначення у межах слов'янської федерації народів [19, с. 33].

Виключне за важливістю значення у декларуванні намірів здобути й утримати за собою право на самовизначення мали суспільно-політичні погляди М. І. Костомарова. Зокрема, у згаданому творі «Закон Божий. Книга буття українського народу» у метафоричній формі ним виголошено тезу про невідворотність перетворень, які неодмінно настануть у політичному сенсі. Ця відверта антидержавницька крамола знайшла своє продовження у більш поміркованому вигляді – історичному огляді «Дві руські народності», яку М. П. Драгоманов промовисто назвав «азбукою українського націоналізму» [18, с. 4]. У цьому творі автор висловлює ідею «ріжності» «руського» та «московського» народів передусім в контексті ментальних національних ознак: «Русские Московские считали себя единственнымъ избраннымъ народом въ вере, и даже не вполне были расположены къ единовѣрнымъ народамъ – къ Грекамъ и Малороссіянамъ: чуть только что нибудь было несходно съ ихъ народностію, то заслуживало презрѣнья, считалось ересью; на все не-свое они смотрели свысока. <...> Въ южнорусскомъ племени этого не было. Южноруссы съ незапамятныхъ временъ привыкли слышать у себя чужую речъ и не дичиться людей съ другимъ обличьемъ и съ другими наклонностями». <...> плем'я южно-русское имело отличительнымъ своимъ характеромъ перевесь личной свободы, великорусское – перевесь общинности» [17, с. 261].

Найсприятливішим та найефективнішим фактором, який мав значний ідеологічний вплив на розвиток національної ідентичності в умовах зачинання суспільно-громадського руху в досліджуваний час, була доба козацтва. Її релігійний, культурний та політичний відбиток виявився близьким за духом та зрозумілим за формою, оскільки уособлював ті ідеали, що однаково легко усвідомлювалися як тогочасною інтелектуальною елітою, так і пересічними представниками різних верст суспільства. Яскраве героїчне минуле, сповнене численними сюжетами, що давали підстави пишатися як шляхетністю військових звитяг, так і культурно-духовним спадком, надихало покоління, що

вважали себе нащадками козацького роду. Значну роль у популяризації національної минувшини України відіграв Т. Г. Шевченко, якого зараховують до т. зв. «радикального крила» Кирило-Мефодіївського братства, адже у своїй творчості він відверто апелював до теми героїчної боротьби українців за свою державу.

Творчий доробок Т. Г. Шевченка мав визначальний вплив на його найближче оточення та викликав з-поміж плеяди відомих інтелектуалів середини ХІХ ст. відповідне ставлення, формуючи в їх середовищі чітку національну парадигму. Так, визначаючи провідну роль поета у справі національного відродження, О. Г. Лотоцький зазначав: «Коли до Шевченка українські змагання було вже зовсім приборкано, а самий національний світогляд захмарено, то за Шевченка і по нім кожний, кому близькі були інтереси Батьківщини, вже розумів, з якого боку треба підійти до національної справи, до чого взятися, куди прямувати. Епохальна роля Шевченка в історії України полягає в тому, що він відновив національно-державницькі традиції, на чергу наших історичних завдань поставив ідею державної незалежності, як основної гарантії інтересів нації» [23, с. 352–353]. Зауважене вище ідеологічне підґрунтя визначило відповідну спрямованість наступників, що в подальшому відзначились плідною працею на ниві українського національного відродження.

У середині ХІХ ст. назріла ситуація, коли увага до українського національного питання на багато поколінь вперед визначила запит щодо вивчення історичних традицій та культурних підвалин українського народу. Саме тоді в інтелектуальних колах сформувався відповідний інтерес, що запустив процес усвідомленої поступової роботи з дослідження усієї повноти тієї споконвічної спадщини, що була залишена попередніми поколіннями від зразків народної творчості до державницько-політичних формул.

Важливу роль в ньому відіграла Київської Громади, що сформувалася наприкінці 1850-их – початку 1860-их рр. Її діяльність надала значного поштовху українській справі. У цей час на фоні суспільно-політичних процесів, що відбувалися у Європі, та реформаторських змін в середині самої імперії,

усвідомленою стала перспектива, заради якої до подвижницької праці зголосилися тогочасні інтелектуали. «Національний стимул», який вони відчували, зміг перетворити їх наукову та просвітницьку діяльність у справу побудови української ідеї, що зрештою була втілена у державницьких проектах початку ХХ ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення внеску членів Київської Громади в розвиток української науки та культури розпочалося ще з початку ХХ ст. У той час вийшли друком дослідження І. М. Стешенка, А. В. Стороженка, В. В. Дорошенка, І. П. Житецького, Г. Є. Жураківського, В. В. Міяковського, О. А. Назаревського, В. П. Науменка, О. О. Рябініна-Скляревського [40; 41; 5; 9; 10; 25; 28; 29; 39]. У них висвітлено діяльність цієї організації, її роль у національному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Важливим джерелом із вивчення історії Київської Громади є опубліковані щоденники її учасників: О. Ф. Кістяківського, М. С. Грушевського, Є. Х. Чикаленка, С. О. Єфремова та ін. [15; 2; 8; 44]. Вони містять цінну інформацію як про суспільно-політичне, науково-освітнє та громадське життя в Україні в цілому, так і про внесок окремих осіб, членів Київської Громади, у становлення національної ідеї. Окрему групу джерел становить власне бібліографічний спадок – наукові та публіцистичні праці громадівців. Значна їх кількість була опублікована в наукових часописах та збірниках праць, що видавалися, зокрема, за їхньої участі. Це: «Основа» (1861 – 1862), «Киевский Телеграф» (1874 – 1876), «Киевская старина» (1882 – 1906), «Громада» (1878 – 1879, 1882), «Україна» (1914 – 1932), «За сто літ» (1927 – 1930) та ін. Два останні видання виходили в Історичній Секції ВУАН під редакцією М. С. Грушевського.

Дослідження культурно-просвітницької діяльності Київської Громади здійснено сучасними істориками. Зокрема, зазначена тематика розкрита в монографіях: А. М. Катренка, Я. А. Катренка, Н. С. Побірченко, М. Г. Палієнко, Л. Г. Іванової, Р. П. Іванченко, М. В. Поповича, О. М. Доніка та ін. [13; 35; 36; 31; 11; 38; 4]. У цьому ж контексті відзначимо окремі статті: О. М. Казакевич,

А. М. Катренка, Н. М. Чирикало, Л. П. Козар, О. О. Оверчука, Н. С. Побірченко, М. Г. Палієнко, А. Г. Диби, Л. Г. Іванової тощо [12; 14; 16; 31; 32; 33; 34; 3].

Результати дослідження. В умовах зростання національної самоідентичності в середовищі українофільської інтелігенції з початку 1860-их рр. широкого розвитку набула освітянська діяльність громадівців, що позначила їх зайнятість як педагогів у державній системі освітніх установ та приватних навчальних закладах: університетах, гімназіях, училищах та недільних школах.

Поруч з т. зв. «ходінням в народ», найбільш доступною та поширеною формою донесення до населення просвітницьких віянь, заснованих на національному культурному ґрунті, стали недільні школи. Їх заснування та діяльність упродовж 1859–1862 рр. можна трактувати як виконання національно свідомою українофільською інтелігенцією проекту національної освіти з-поміж «незаможного мужицтва». Цій справі передувала вже наявна традиція підтримки діяльності освітянських осередків силами проукраїнських кіл. Так, у 1859 р. було відкрито щоденну семирічну школу, що утримувалась коштами студентів Київського університету, членів Київської Громади. Першим її керівником був студент М. Давиденко, а пізніше – В. Б. Антонович [35, с. 25].

Викладачами київських недільних шкіл були громадівці: О. І. Стоянов, П. П. Чубинський, В. Торський, брати Синегуби, І. Касяненко, П. Г. Житецький, К. В. Шейковський, М. П. Драгоманов, Ф. Я. Вороний, брати Стефановичі, О. С. Лашкевич, Н. С. Тумасов, В. М. Юзефович [35, с. 94].

Чимало членів громади в різні роки викладали у гімназіях, училищах та інших навчальних закладах. Зокрема, В. Б. Антонович, В. Л. Беренштам, П. Г. Житецький, П. Д. Карич-Євтич, О. І. Лоначевський-Петруняка, Т. Р. Рильський, Н. С. Тумасов, В. І. Щербина, А. Д. Юркевич та ін. [42, с. 57; 30, с. 57; 9].

В одному з нечисленних документів Київської Громади – колективній декларації «Отзывъ изъ Кіева» (опублікований в газеті «Современная

Летопись»¹ в листопаді 1862 р.), вказується, що поле їх освітньої діяльності передбачало «ужити всяких можливих заходів і способів, щоб добути народів освіту, визнати себе, свої потреби, уміти ознайомити їх, нарешті внутрішнім своїм розвитком дійти до того щабля громадівства, яке дає йому закон» [9, с. 99].

З огляду на необхідність мати українськомовну навчальну літературу, громадівцями під проводом В. Б. Антоновича було розпочато системну роботу над створенням книг для початкового навчання. Зокрема, готувалися посібники з української граматики, арифметики, географії, історії тощо. Безпосередню участь у створенні навчальної літератури брали члени Київської Громади: О. І. Стронін, К. В. Шейковський. Упродовж 1860–1862 рр. загальними зусиллями українофілів було підготовлено та видано низку азбук і граматик українського правопису [9, с. 211–217]. У контексті видавничо-просвітницької діяльності Київською Громадою було створено «Комітет видання популярних книг», у роботі якого були задіяні: В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький. Побачили світ українськомовні видання К. В. Шейковського, Л. І. Глібова, І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, І. С. Нечуй-Левицького, П. П. Гулак-Артемівського, М. В. Гоголя. Важливим проявом просвітницької діяльності Київської Громади було видання та поширення популярних «книжок-метеликів» для народу. З-поміж їх авторів були громадівці: Ф. К. Вовк, С. Д. Ніс, І. С. Нечуй-Левицький, О. Я. Кониський, М. П. Старицький, П. П. Чубинський, М. Троцький [34, с. 211–217].

У процесі утвердження національних постулатів українства важливим сегментом виступає науково-видавнича робота громадівців, яка стала результатом продуманої науково-дослідницької діяльності плеяди визначних вчених-інтелектуалів. Упродовж кількох десятиліть наполеглива подвижницька наукова праця українофільської інтелігенції сформувала підґрунтя українського національного міфу.

¹ «Современная Летопись» – газета, щотижнево виходила в Москві 1861-1871 рр.; у 1861-1862 рр. – як додаток до «Русского вестника».

Значний поштовх до вивчення історичного минулого етнічних українських земель надала діяльність Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Археографічна комісія), що була створена при канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора в 1843 р. У межах її роботи було видано низку цінних праць, таких як «Літопис Граб'янки» (1854) і «Літопис Самовидця» (1878). Очільник Київської Громади В. Б. Антонович, ставши секретарем цієї комісії, в 1863 р. разом з іншими представниками української наукової інтелігенції підготував до друку перший том «Архіву Юго-Западной Росії». Він вміщував документальні відомості про козаків у період 1500–1648 рр. і передмову до нього «О происхождении казачества». Саме ця археографічна праця значною мірою заклала підвалини подальшого наукового вивчення минулого України, що, без сумніву, сприяло процесу національного відродження, адже за першим томом послідували ще 36 томів видання (з них 9 – під редакцією В. Б. Антоновича), які, на думку Ю. Лавріненка, «у своїй цілості родили не (Ю.-З.) «край Росії», а справжню окрему історичну націю – Україну. Справжнє чудо політики і науки В. Антоновича і його Громади!» [22, с. 314]. Саме він зміг згуртувати навколо себе найбільш дієвих та активних представників українофільського руху, зв'язавши його з Петербурзькою громадою, яка тривалий час залишалася інтелектуальним форпостом українського руху в Російській імперії.

Важливим науковим здобутком Київської Громади стала поява семи томів «Трудов этнографическо-статистической экспедиции» П. П. Чубинського (1872–1878), що виступили прологом до наукової апробації матеріалів «Записок» Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що був створений 1873 р. і діяв до виходу Емського указу 1876 р. У цей час на легальній основі було реалізовано значну кількість інтелектуальних зусиль зі збирання та систематизації історичного та фольклорного матеріалу. Так, у перших двох томах «Записок» опубліковано статті О. О. Русова «Остап Вересай, один из последних кобзарей малорусских», М. П. Драгоманова «Відголосок лицарських поезій у російських народних піснях» та ін. Також

побачили світ збірники фольклорних матеріалів під редакцією В. Б. Антоновича, І. Я. Рудченка, М. П. Драгоманова та О. І. Лоначевського. Було видано музичні твори і записи М. В. Лисенка, М. П. Старицького, В. Александрова.

Наукова діяльність, що провадилась під національними мотивами, викликала реакційність з боку царського уряду. Вітчизняний дослідник М. Ю. Костриця наводить цитату з особливої наради 1875 р. царя Олександра II з приводу українофільського руху, яка містить акцент щодо його особистого ставлення у справі рішення про закриття у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства: «... Исполнить, но с тем, чтобы Отдел Географического общества в Киеве в нынешнем его составе был закрыт, и чтобы открытие его вновь не могло достояться иначе, как с моего разрешения по представлению министра внутренних дел» [20, с. 30]. За оцінкою М. П. Драгоманова, ця подія стала нічим іншим, як розправою царя над «українофільським кагалом, що під прапором науки проводив політичний сепаратизм» [6, с. 60].

З ініціативних науково-просвітницьких проектів Київської Громади, що вплинули на розвиток української національної ідеї, варто назвати започаткування роботи над виданням «Словаря російсько-українського», чотири томи якого були надруковані в 1898 р. у Львівському видавництві «Зоря» [39, с. 170]. Ще одна фундаментальна робота над словником української мови була розпочата громадівцями в 1861 р. й тривала 46 років. У 1902 р. до укладання словника було залучено Б. Д. Грінченка. Результатом його зусиль, стала поява у 1907 р. «Словаря української мови», що став найповнішим українським словником.

Провідною була роль Київської Громади у створенні часописів та журналів, які разом з академічними збірками виступали майданчиком для наукових розвідок. Тогочасні видання: «Основа», «Громада», «Рада», «Киевская старина» та ін. надавали свої сторінки для публікації суспільно значущих матеріалів, історичних досліджень, етнографічних студій тощо. Їх

найактивнішими учасниками – редакторами, співробітниками та дописувачами були громадівці: В. Б. Антонович, Т. Р. Рильський, Ф. П. Панченко, А. П. Свидницький, О. Я. Кониський, В. С. Гнилосиров, В. В. Білозерський, М. П. Драгоманов, В. Л. Беренштам, П. Г. Житецький, М. І. Зібер, М. В. Ковалевський, К. П. Михальчук, О. І. Лоначевський, Ю. Ю. Цвітківський, Я. М. Шульгін, О. М. Лазаревський, В. П. Науменко, М. П. Старицький, О. С. Лашкевич, Ф. Г. Лебединцев, Є. О. Кивлицький, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, М. І. Костомаров, О. І. Левицький, М. І. Петров, О. Ф. Кістяківський, І. В. Лучицький.

У передмові до часопису «Громада» М. П. Драгоманов наголошував на вагомому значенні справи видання відповідних збірок: «Печать же українська на теперішній час зробить велике діло, коли хоч покаже докладно теперішній стан України, як і через що вона прийшла до нього, – і pomoже тим людям з Українців, які хочуть зробити щось доброго для своїх громад, зібратись до купи й вияснити собі, де працювати й до чого прямувати, – а тоді вже вони самі знайдуть десятки дорог до спільної цілі» [7, с. 85]. Даючи оцінку часопису «Рада» І. Я. Франко відзначав: «Се був мов перший весняний грім по довгих місяцях морозу, сльоти та занепаду» [43, с. 190]. М. В. Попович відмічав, що часопис «Основа» «справляв величезний вплив на громадську свідомість. Він наочно показав, що існування української нації, культури, літератури є незаперечним фактом» [38, с. 433]. Одним із найбільш значущих науково-просвітницьких проектів виступав журнал «Киевская старина». Авторитетна дослідниця часопису М. Г. Палієнко, оцінюючи його значення, твердить, що він став національним культурно-науковим осередком кінця ХІХ ст., на сторінках якого публікувалися розвідки з української історії, етнографії, фольклористики, літератури тощо [30].

Виходячи з наведеного, можемо підсумувати, що науково-видавнича справа, якою опікувалися громадівці, була важливим чинником утвердження національної ідеї українського народу.

Виключне значення для популяризації національного буття відіграло театральне та музичне мистецтво. За словами композитора і учасника українського театру М. В. Лисенка, «ніщо в світі не будить так самосвідомості й не прихиляє смак до свого» [4]. Таким «своїм» виступали образи з простого народного життя, за п'єсами І. Карпенка-Карого, М. Л. Кропивницького та ін.

У цей час існував національний театр, створений корифеями українського мистецтва М. П. Старицьким, М. Л. Кропивницьким, М. В. Лисенком, на сцені якого відбувались вистави українською мовою. Його розвиток упродовж другої половини ХІХ ст. позначився помітною еволюцією. Так, у своїх спогадах М. Л. Кропивницький, характеризуючи стан театру в 1860-х рр., писав: «Український театр тоді був при «последнім іздыханії», тільки ще де-не-де аматори інколи грали раз на рік «Наталку Полтавку», або «Назара Стодолю» <...> справжні ж трупи нехтували ним і самі актори з українськими прізвищами поховалися за псевдонімами» [21, с. 47].

За визначенням О. Г. Лотоцького, упродовж 1870-их – 1890-их рр. «як театр, так і концерти Лисенка були тріумфом українського мистецтва, елементарністю ж свого значіння та приступністю зрозуміння впливати на тодішнє громадянство тим більше, що театр та концерти се були тоді єдиною формою зовнішнього вияву українського національного життя, бо такі конечні його чинники, як школа, книжка, преса, публічні громадянські організації, – були для українців заказані» [24, с. 189].

Як прояв національного культурного відродження набули поширення в 60-70-х рр. ХІХ ст. хори, організовані з числа студентів. Відомо, що член Київської Громади С. С. Гулак-Артемівський організував студентський хор, який співав у Ботанічному саду та «агітував серед міщанства щодо українських симпатій» [9]. Згадуваний нами О. Г. Лотоцький у своїх спогадах писав: «ті концерти були справжніми огнищами, які запалювали патріотичне чуття тодішніх людей, приспане режимом, що все нівелював, присипав порохом забуття й байдужості» [9, с. 189].

Кінець XIX ст. в українській культурі характеризується як доба реалістичної літератури та мистецтва. Цей період відзначається зокрема й тим, що представники культурного, літературного життя боролися за право національного самовизначення через свою творчість. У 1860–1870-их рр. виходять друком відповідні твори українською мовою цілої когорти письменників, що продовжили традиції шевченківського періоду. Зокрема, громадівців: А. П. Свидницького, О. В. Марковича, Марка Вовчка, П. О. Куліша, І. С. Нечуй-Левицького, Панаса Мирного, О. В. Стороженка. У своїх творах вони зуміли підкреслено передати характер тогочасного народного та національного життя, показати ідейне підґрунтя «українофілів», в такий спосіб здійснивши дієвий вплив на формування української національної ідеї [26].

Висновки. Розглянувши діяльність Київської Громади в педагогічній, науковій та культурно-просвітницькій сферах, засвідчуємо провідну роль цієї організації у справі українського національного відродження. Цьому, зокрема, сприяла діяльність її членів у сфері наукових практик, освіти, видавництва та художньої творчості, а їхня подвижницька робота забезпечила ментальний зв'язок між поколіннями українців. Відкривши й осмисливши підвалини українського національного міфу, що сформувався на основі історичних та культурних практик, діячі Київської Громади створили підґрунтя для реалізації державницької ідеї на початку XX ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Грушевський М. С. Переднє слово. *За сто літ.* 1930. Кн. 1. С. III–VI.
2. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894 рр.). Київ, 1997. 261 с.
3. Диба А. «Українська плеяда – найкраща, найталановитіша дитина Старої (Київської) громади». *Леся Українка і сучасність: Збірник наукових праць.* 2007. № 4 (1). С. 294–320.
4. Донік О. М. Україна: у переддень та в добу ліберальних реформ 1860 – 1870-х років. Київ: Кріон, 2012. 240 с.
5. Дорошенко В. Українство в Росії. Новійші часи. З портретами. Відень, 1916. 116 с.

6. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. Том 1. Київ, 1970. 596 с.
7. Драгоманов М. П. Нарис української соціалістичної програми (Переднє слово до «Громади»). Київ: Видавництво «Серп і молот». 1918. Вид. 2. 101 с.
8. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.
9. Житецький І. П. Київська громада за 60-тих років. *Україна: науковий двомісячник українознавства*. 1928. Кн. 1. С. 91–125.
10. Жураковський Г. Є. До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської громади. *Записки Київського Інституту Народної Освіти*. 1930. № 6. С. 125–136.
11. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Громадівський рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: проблеми, ідеологія. Київ: МІЛП, 1999. 128 с.
12. Казакевич О. Просопографія Київської Старої Громади (друга половина ХІХ століття). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал*. Чернівці-Сучава: БДМУ, 2016. № 3 (11). С. 50–54.
13. Катренко А. М. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки ХІХ ст.). Київ, 2003. 179 с.
14. Катренко А., Чирикало Н. Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті – поч. 80-х років. ХІХ ст.). *Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича 26-27 березня 1998 р.* Київ, 1999. С. 96–110.
15. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2-х томах. Том 1 (1874–1879) / Упоряд. В. С. Шандра. Київ: Наукова думка, 1994. 643 с.
16. Козар Л. П. Розвиток національної фольклористики наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття: роль громад, історія їх створення та стан наукового вивчення. *Матеріали до української етнології*. 2012. № 11 (14). С. 96–104.
17. Костомаров Н. И. Две русские народности. *Исторические исследования Николая Костомарова*. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1863. Т. 1. С. 221–289.
18. Костомаров М. І. Дві руські народности. Київ – Лайпціг: Українська накладня, 1920. 111 с.
19. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 40 с.
20. Костриця М. Ю. Краєзнавча діяльність Південно-Західного Відділу Російського Географічного Товариства у Києві (1873 – 1876 рр.) *Історія української географії. Всеукраїнський науковий часопис*. 2007. № 10 (2). С. 27–32.
21. Кропивницький М. Л. За тридцять п'ять літ. *Нова громада*. 1906. № 9. С. 47–64.
22. Лавріненко Ю. Історичне тло і попередники РУП. *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина*. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США. 1977. С. 304–329.

23. Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка. *Повне зібрання творів Тараса Шевченка*. Т. III. Чикаго. 1959. 390 с.
24. Лотоцький О. Сторінки минулого. Том 1. США: Видання української православної церкви в США, 1966. 286 с.
25. Міяковський В. «Киевская громада»: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. *Летопись революции*. 1924. № 4. С. 127–150.
26. Нагайко К. М. Київська Громада та українська національна література. V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 19 жовтня 2016 р. Київ, 2016. С. 61–64.
27. Нагайко К. М. Київська громада в українському національному русі другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ДВНЗ «Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав, 2020. 249 с.
28. Назаревський О. До історії київської громади 1870-х років. *За сто літ*. Харків–Київ, 1930. Кн. 5. С. 208–212.
29. Науменко В. П. Старогромадська бібліотека в м. Києві. *Книжний вісник: трьохмісячний часопис / Всенародна бібліотека України при УАН*. Київ: Друкарь, 1919. № 1. С. 53–58.
30. Палієнко М. Г. «Кієвская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Монографія. Київ: Темпора, 2005. 384 с.
31. Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Київська старовина*. 1998. № 2. С. 28–49.
32. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Зміст і технології шкільної освіти. Матеріали звітної наукової конференції Інституту педагогіки АПН України*, 2000. С. 8–9.
33. Побірченко Н. С. До історії створення та початків освітньої діяльності Київської громади (60-ті роки ХІХ ст.). *Педагогіка і психологія*. 1999. № 2. С. 126–138.
34. Побірченко Н. С. Життя задля просвіти українського народу. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: наук. зб. 1*. 2002. С. 211–217.
35. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття (у двох книгах). Книга I. Київська громада. Київ: Науковий світ, 2000. 307 с.
36. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): Монографія. Київ: Науковий світ, 2002. 331 с.
37. Побірченко Н. С. Просвітницька діяльність українських Громад (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Вчені записки Київського національного економічного університету*. 1999. Вип. 3. С. 209–221.
38. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ, «АртЕк», 1998. 728 с.

39. Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880-х років. *За сто літ*. 1929. Кн. 4. С. 144–162.
40. Стешенко І. М. Українські шестидесятники. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. Київ, 1908. Кн. II. С. 39–83.
41. Стороженко А. В. Происхождение и сущность украинофильства. Киев: Типография С. В. Кульженко. 1912. 58 с.
42. Стороженко М. В. З мого життя. Київ: Либідь, 2005. 432 с.
43. Тулуб О. Михайло Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х рр. *За сто літ*. 1929. Кн. 4. С. 190–196.
44. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917). Київ: Темпора, 2011. 479 с.

References

1. Hrushevskiy, M. S. (1930). *Perednie slovo* [Foreword]. *Za sto lit* [In a hundred years], 1, III–VI [In Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. S. (1997). *Shchodennyk (1888–1894)* [Diary (1888–1894)]. Kyiv [In Ukrainian].
3. Dyba, A. (2007). «Ukrainska pleiada – naikrashcha, naitalanovytisha dytyna Staroi (Kyivskoi) hromady» [The Ukrainian pleiad is the best, most talented child of the Old (Kyiv) community]. *Lesia Ukrainka i suchasnist: Zbirnyk naukovykh prats* [Lesya Ukrainka and modernity: Collection of scientific works], 4 (1), 294–320 [In Ukrainian].
4. Donik, O. M. (2012). *Ukraina: u peredden ta v dobu liberalnykh reform 1860 – 1870-kh rokiv* [Ukraine: on the eve and days of liberal reforms in the 1860s and 1870s]. Kyiv [In Ukrainian].
5. Doroshenko, V. (1916). *Ukrainstvo v Rosii. Noviishi chasy. Z portretamy* [Ukrainianism in Russia. Newer times. With portraits]. Viden [In Ukrainian].
6. Drahomanov, M. P. (1970). *Literaturno-publitsychni pratsi u dvokh tomakh. Tom 1.* [Literary and journalistic works in two volumes. Volume 1]. Kyiv [In Ukrainian].
7. Drahomanom, M. P. (1918). *Narys ukrainskoi sotsialistychnoi prohramy (Perednie slovo do «Hromady»)* [Outline of the Ukrainian Socialist Program (Foreword to «Community»)]. Kyiv: Vydavnytstvo «Serp i molot», 2, 101 [In Ukrainian].
8. Yefremov, S. O. (1997). *Shchodennyky, 1923–1929* [Diary, 1923–1929]. Kyiv [In Ukrainian].
9. Zhytetskyi, I. P. (1928). *Kyivska hromada za 60-tykh rokiv* [Kyiv community in the 1960s.]. *Ukraina: naukovyi dvomisiachnyk ukrainoznavstva* [Ukraine: scientific fortnightly of Ukrainian studies], 1, 91–125 [In Ukrainian].
10. Zhurakovskiy, H. Ye. (1930). *Do pytannia pro dzherela osvithoi diialnosti staroi Kyivskoi hromady* [To the question about the sources of educational activity of the old Kyiv community]. *Zapysky Kyivskoho Instytutu Narodnoi Osvity* [Notes of the Kyiv Institute of Public Education], 6, 125–136 [In Ukrainian].
11. Ivanova, L. H., & Ivanchenko, R. P. (1999). *Hromadivskiy rukh 60-kh rr. XIX st. v Ukraini: problemy, ideolohiia* [Social movement of the 60s of the 19th century. in Ukraine: problems, ideology]. Kyiv [In Ukrainian].

12. Kazakevych, O. (2016). Prosopohrafiia Kyivskoi Staroi Hromady (druha polovyna XIX stolittia) [Prosopography of the Kyiv Old Community (second half of the 19th century). Current issues of social sciences and history of medicine]. *Aktualni pytannia suspilnykh nauk ta istorii medytsyny. Spilnyi ukrainsko-rumunskiyi naukovyi zhurnal* [Joint Ukrainian-Romanian scientific journal]. Chernivtsi-Suchava, 3 (11), 50–54 [In Ukrainian].
13. Katrenko, A. M. (2003). Natsionalno-kulturna ta politychna diialnist Kyivskoi hromady (60-90-ti roky XIX st.) [National, cultural and political activity of the Kyiv community (60-90s of the XIX century)]. Kyiv [In Ukrainian].
14. Katrenko, A., & Chyrykalo, N. (1999). Naukovo-kulturnytska y politychna diialnist Kyivskoi hromady (70-ti – poch. 80-kh rokiv. XIX st.) [Scientific, cultural and political activities of the Kyiv community (70s – early 80s. XIX century)]. *Chetverta akademiia pam'iaty profesora Volodymyra Antonovycha 26-27 bereznia 1998 r.* [The Fourth Academy in memory of Professor Volodymyr Antonovych, March 26-27, 1998]. Kyiv, 96–110 [In Ukrainian].
15. Kistiakivskiy, O. F. (1994). Shchodennyk (1874–1885): u 2-kh tomakh. Tom 1 (1874–1879) / Uporiad. V. S. Shandra [Diary (1874–1885): in 2 volumes. Volume 1 (1874–1879)]. Kyiv [In Ukrainian].
16. Kozar, L. P. (2012). Rozvytok natsionalnoi folklorystyky naprykintsi XIX – na pochatku XIX stolittia: rol hromad, istoriia yikh stvorennia ta stan naukovooho vyvchennia [The development of national folkloristics at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries: the role of communities, the history of their creation, and the state of scientific study]. *Materialy do ukrainskoi etnologii* [Materials for Ukrainian ethnology], 11 (14), 96–104 [In Ukrainian].
17. Kostomarov, N. I. (1863). Dve russkie narodnosti [Two Russian peoples]. *Istoricheskie izsledovanija Nikolaja Kostomarova* [Historical studies of Nikolai Kostomarov]. Sankt-Peterburg: Tipografija Tovarishhestva «Obshhestvennaja Pol'za», 1, 221–289 [In Ukrainian].
18. Kostomarov, M. I. (1920). Dvi ruski narodnosti [Two Russian nationalities]. Kyiv – Laiptsih [In Ukrainian].
19. Kostomarov, M. I. (1991). Zakon Bozhyi (Knyha buttia ukrainskoho narodu) [The Law of God (The Book of Being of the Ukrainian People)]. Kyiv: Lybid [In Ukrainian].
20. Kostrytsia, M. Yu. (2007). Kraieznavcha diialnist Pivdenno-Zakhidnoho Viddilu Rosiiskoho Heohrafichnoho Tovarystva u Kyievi (1873 – 1876 rr.) [Local history activities of the South-Western Department of the Russian Geographical Society in Kyiv (1873 – 1876)]. *Istoriia ukrainskoi heohrafii. Vseukrainskyi naukovyi chasopys* [History of Ukrainian geography. All-Ukrainian scientific journal], 10 (2), 27–32 [In Ukrainian].
21. Kropyvnytskyi, M. L. (1906). Za trydtsiat p'iat lit [For thirty-five years]. *Nova hromada* [New community], 9, 47–64 [In Ukrainian].
22. Lavrinenko, Yu. (1977). Istorychnetlo i poperednyky RUP [Historical background and predecessors of the RUP]. *Zbirnyk na poshanu prof. d-ra Oleksandra Ohloblyna* [Collection in honor of Prof. Dr. Oleksandr Ogloblin]. Niu-Iork: Ukrainska Vilna Akademiia Nauk u SShA, 304–329 [In Ukrainian].

23. Lototskyi, O. (1959). Derzhavnytskyi svitohliad T. Shevchenka [T. Shevchenko's political worldview]. *Povne zibrannia tvoriv Tarasa Shevchenka* [A complete collection of works by Taras Shevchenko]. III. Chykhaho [In Ukrainian].
24. Lototskyi, O. (1966). Storinky mynuloho. Tom 1 [Pages of the past]. SShA: Vydannia ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy v SShA [In Ukrainian].
25. Miiakovskyyi, V. (1924). «Kyevskaia hromada»: Yz ystorry ukraynskoho obshchestvennoho dvyzhenyia 60-kh hh [«Kiev community»: From the history of the Ukrainian public movement of the 60s]. *Letopys revoliutsyy* [Chronicle of the revolution], 4, 127–150 [In Ukrainian].
26. Nahaiko, K. M. (2016). Kyivska Hromada ta ukrainska natsionalna literature [Kyiv Community and Ukrainian National Literature]. *V Mizhdystsyplinarni humanitarni chytannia: tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [V Interdisciplinary humanitarian readings: theses of reports of the International Scientific and Practical Conference], m. Kyiv, 19 zhovtnia 2016 r. Kyiv, 61–64 [In Ukrainian].
27. Nahaiko, K. M. (2020). *Kyivska hromada v ukrainskomu natsionalnomu rusi druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.*: [The Kyiv community in the Ukrainian national movement of the second half of the 19th and early 20th centuries]. Candidate's thesis. Pereiaslav [In Ukrainian].
28. Nazarevskyyi, O. (1930). Do istorii kyivskoi hromady 1870-kh rokiv [To the history of the Kyiv community of the 1870s]. *Za sto lit* [In a hundred years]. Kharkiv–Kyiv, 5, 208–212 [In Ukrainian].
29. Naumenko, V. P. (1919). Starohromadska biblioteka v m. Kyievi [Old Public Library in Kyiv]. *Knyzhnyi visnyk: trokhmisiachnyi chasopys* [Book Herald: a three-monthly magazine]. Kyiv: Drukar, 1, 53–58 [In Ukrainian].
30. Paliienko, M. H. (2005). «Kievskaia staryna» u hromadskomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.): Monohrafiia [«Kievskaya starina» in public and scientific life of Ukraine (end of the 19th – beginning of the 20th century): Monograph]. Kyiv [In Ukrainian].
31. Paliienko, M. (1998). Kyivska Stara Hromada u suspilnomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (Druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Kyiv Old Community in the social and scientific life of Ukraine (Second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Kyivska starovyna* [Kyiv antiquity], 2, 28–49 [In Ukrainian].
32. Pobirchenko, N. S. (2000). Pedahohichna i prosvitnytska diialnist Hromad (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Pedagogical and educational activities of Communities (second half of the 19th - beginning of the 20th century)]. *Zmist i tekhnolohii shkilnoi osvity. Materialy zvitnoi naukovoï konferentsii Instytutu pedahohiky APN Ukrainy* [Content and technologies of school education. Materials of the reported scientific conference of the Institute of Pedagogy of the Academy of Sciences of Ukraine], 8–9 [In Ukrainian].
33. Pobirchenko, N. S. (1999). Do istorii stvorennia ta pochatkiv osvitoï diialnosti Kyivskoi hromady (60-ti roky XIX st.) [To the history of the creation and beginnings of educational activities of the Kyiv community (60s of the 19th

century)]. *Pedahohika i psykholohiia* [Pedagogy and psychology], 2, 126–138 [In Ukrainian].

34. Pobirchenko, N. S. (2002). Zhyttia zadlia prosvity ukrainskoho narodu [Life for the enlightenment of the Ukrainian people]. *Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly: nauk* [Psychological and pedagogical problems of the village school], 1, 211–217 [In Ukrainian].

35. Pobirchenko, N. S. (2000). Pedahohichna i prosvitnytska diialnist ukrainskykh Hromad u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia (u dvokh knyakh). Knyha I. Kyivska hromada [Pedagogical and educational activities of Ukrainian Communities in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century (in two books). Book I]. Kyiv [In Ukrainian].

36. Pobirchenko, N. S. (2002). Pytannia natsionalnoi osvity ta vykhovannia v diialnosti ukrainskykh Hromad (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia): Monohrafiia [Issues of national education and upbringing in the activities of Ukrainian Communities (second half of the 19th – beginning of the 20th century): Monograph]. Kyiv [In Ukrainian].

37. Pobirchenko, N. S. (1999). Prosvitnytska diialnist ukrainskykh Hromad (druha pol. XIX – poch. XX st.) [Educational activity of Ukrainian Communities (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. *Vcheni zapysky Kyivskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu* [Scientific notes of the Kyiv National University of Economics], 3, 209–221 [In Ukrainian].

38. Popovych, M. V. (1998). Narys istorii kultury Ukrainy [Essay on the history of culture of Ukraine]. Kyiv [In Ukrainian].

39. Riabinin-Skliarevskyyi, O. (1929). Z zhyttia Odeskoi hromady 1880-kh rokiv [From the life of the Odessa community in the 1880s]. *Za sto lit* [In a hundred years], 4, 144–162 [In Ukrainian].

40. Steshenko, I. M. (1908). Ukrainski shestydesiatnyky [Ukrainian sixties]. *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva v Kyivi* [Notes of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv]. Kyiv, II, 39–83 [In Ukrainian].

41. Storozhenko, A. V. (1912). Proyskhozhdnye y sushchnost ukraynofylstva [The origin and essence of Ukrainophilism]. Kyev [In Ukrainian].

42. Storozhenko, M. V. (2005). Z moho zhyttia [From my life]. Kyiv [In Ukrainian].

43. Tulub, O. (1929). Mykhailo Starytskyi v borotbi z tsenzuroiu 1880-kh rr. [Mykhailo Starytskyi in the fight against censorship in the 1880s]. *Za sto lit* [For a hundred years], 4, 190–196 [In Ukrainian].

44. Chykalenko, Ye. Kh. (2011). Shchodennyk (1907–1917) [Diaries (1907–1917)]. Kyiv [In Ukrainian].

Рецензенти:

С. А. Радозуз, к. і. н.;

Л. М. Татарчук, к. і. н.

Надійшла до редакції: 14.07.2022 р.